Ellian als egel

Thomas Mertens

Voor het eerst bracht ik het afgelopen jaar enige tijd door in islamitische landen. Ik reisde rond in Maleisië. Het land maakte veel indruk op me. Een van de dingen die vaak van de islam worden gezegd, is dat zij weinig ruimte laat voor andere godsdiensten en culturen. Maar ik had nog nooit eerder zo'n rijkdom aan multiculturele, multi-etnische en multireligieuze uitingen meegemaakt. Een paar maanden later hield ik een lezing in de grote moskee van Muscat, in Oman. Daar sprak ik over tolerantie, in het kader van een serie lezingen waarmee men daar beoogt wederzijds begrip te bevorderen. Blijkens de levendige discussie na afloop waren sommigen van de aanwezigen goed op de hoogte van de recente debatten over de plaats van de islam in de wereld. Ook het in Oman uitgegeven tijdschrift ***Tasamoh*** ('Tolerantie') beoogt dat onderlinge begrip te bevorderen door te laten zien dat, in mijn woorden, dé islam niet bestaat en dat er binnen de islamitische wereld een enorme variëteit van opvattingen bestaat.

Deze herinneringen kwamen bij mij terug toen ik de redevoering 'Sociale cohesie en islamitisch terrorisme' van Afshin Ellian bestudeerde, waarmee hij in 2006 het hoogleraarschap 'sociale cohesie, burgerschap en multiculturaliteit' aan de Rijksuniversiteit Leiden aanvaardde. Ik ken Ellian niet persoonlijk, maar bewonder zijn intelligentie, moed en doorzettingsvermogen. Hij is er ver mee gekomen. Dat ligt misschien ook aan de boodschap die hij verkondigt en die velen tegenwoordig graag schijnen te horen, die van kritiek op de (politieke) islam. Omdat ik die boodschap na een aantal van zijn columns in ***NRC Handelsblad*** wel kende, was ik opgehouden hem te lezen. Deze oratie zou echter, zo meende ik, een aardige gelegenheid zijn tot een hernieuwde kennismaking. Ik verwachtte dat deze een licht zou werpen op wat hij academisch met zijn leerstoel hoopte te bereiken.

De *clash of civilisations*volgens Ellian

Om met de deur in huis te vallen: die verwachting is niet uitgekomen. Zelfs na herhaalde lezing weet ik nog steeds niet tot welk genre deze oratie behoort: is zij een uitgebreide column, een reeks gemotiveerde aanbevelingen aan de strafwetgever, of een positionering binnen de discussie over internationale

betrekkingen? Tegelijkertijd is de algemene strekking ervan duidelijk: elke coherente rechtsorde dient te beschikken over een gedeeld oorsprongsverhaal en een gedeelde geschiedenis en taal. Op grond daarvan sluit elke rechtsorde zowel mensen in als uit. Wanneer een rechtsorde mensen toelaat die zich deze elementen niet eigen willen maken, wordt de sociale cohesie ervan bedreigd. Deze algemene beschouwing betrekt Ellian dan op wat gezien wordt als de grootste bedreiging voor westerse samenlevingen van dit moment: de politieke islam en het islamitische terrorisme waartoe die zou leiden.

Aangezien de islam niet de Verlichting heeft doorgemaakt en zij de scheiding van kerk en staat niet aanvaardt, is het volgens Ellian moeilijk een onderscheid te maken tussen islam en politieke islam. De ‘softies’ in het Westen die hopen het gevaar van radicalisering van inheemse islamitische jongeren te kunnen keren door middel van inkomen, scholing en werkgelegenheid, zijn naïef en onderschatten de huidige clash of civilisations. Verschillende culturen kunnen alleen binnen een rechtsorde samenleven als zij loyaal staan ten aanzien van een algemene orde die alle culturen omvat en die door de mensenrechten wordt gedragen. Deze algemene lijn lardeert Ellian met verwijzingen naar ‘grote’ filosofen, variërend van Plato tot Hegel en van Arendt tot Lefort, met besprekingen van de ‘grote’ recente theorieën over internationale verhoudingen, van Fukuyama tot Huntington, en met recapitulaties van de ‘grote’ politieke ideologieën, van totalitarisme tot terrorisme. Na een beschouwing over de strafrechtelijke ontwikkelingen rond Mohammed B. en de Hofstadgroep, mondt dat alles uit in een pleidooi om het Nederlandse terrorisme, binnen het kader van een Europese jihad, serieus te nemen.

Denk zelf

Omdat het mij niet altijd duidelijk is hoe al die lijnen argumentatief met elkaar verbonden zijn, kies ik er voor mijn aarzelingen over deze oratie toe te spitsen op een drietal elementen. Ten eerste is er het gebruik van ‘grote’ filosofen. Ik vind dat men deze niet klakkeloos als autoriteit moet aanvaarden. ‘Denk zelf’ is volgens Kant het belangrijkste motto van de Verlichting en dat geldt ook ten aanzien van de filosofie zelf. Net als gewone mensen zijn filosofen kinderen van hun tijd en delen zij de vooroordelen ervan. Hoe concreter hun opvattingen, hoe groter dat risico. Ellian daarentegen ziet er geen probleem in Hegel aan te halen als een autoriteit voor de stelling dat de islam van nature of ‘wezenlijk’ geneigd zou zijn tot fanatisme. Op de voor de hand liggende vraag waarom wij autoriteit zouden toekennen aan Hegels tijdsgebonden, etnocentrische, en slecht geïnformeerde opvattingen over de islam, geeft Ellian ons geen antwoord. Het was voor Hegel vanzelfsprekend dat de ontwikkeling van de ‘absolute geest’ zijn hoogtepunt zou hebben bereikt in ‘zijn’

Lutheraans protestantisme, maar ik neem aan dat Ellian ons niet voorhoudt Hegel ook in deze waardering te volgen.

Welke Verlichting?

Het tweede element dat ik wil aankaarten, is de Verlichting. Met anderen verwijt Ellian de islam dat zij die niet heeft doorgemaakt. Maar welke 'Verlichting' bedoelt hij en waarop stoelt hij de vermeende superioriteit van de westerse waarden van de mensenrechten? Heeft hij het over de antiklerikale Franse Verlichting, de Duitse oecumenische Verlichting van Kant of over het utilitarisme van Bentham die de natural rights beschouwde als nonsens op stelten? Wellicht liggen de wortels van de Verlichting zelfs een eeuw eerder in de (radicale) Republiek der Nederlanden, of ten tijde van het ontstaan van het moderne denken van de subjectiviteit bij Descartes, een periode die samenviel met de opkomst van de moderne wetenschap.

Bovendien werd volgens velen de moderne wijsbegeerte voorbereid door wat wel de twaalfde-eeuwse Verlichting wordt genoemd. In deze periode ging het intellectueel achtergebleven Europa in de leer bij de islamitische wereld in de multiculturele smeltkroes van het toenmalige Spanje. Daar onderwees 'de islam' 'Europa' hoe te profiteren van de wijsheid van de antieke wereld (de geschriften van Aristoteles waren bewaard gebleven in Bagdad) en van allerlei recente ontdekkingen. Het fenomeen van de islam in Europa is dus niet van vandaag of gisteren. Veel geleerden benadrukken juist hoezeer de 'westerse' beschaving het gevolg is van een proces van wederzijdse interactie en van vermenging van 'occident' en 'oriënt'.

Ellian neemt niet de moeite de lezer ervan te overtuigen dat zijn homogeniserende visies op de islam, het Westen en de Verlichting de juiste zijn, of dat visies die heterogeniteit benadrukken, onjuist zijn. Ik ervaar de wereld als complexer dan Ellian mij wil laten geloven. Ben ik als katholieke Brabander wel een echte Nederlander? Begrijp ik mijn Engelse, Deense, Belgische, Duitse, Italiaanse, Joegoslavische (pardon, Kroatische en Servische) etc. vrienden en vriendinnen wel echt, ook al hebben we veel normen en waarden gemeen? Tegelijk zijn er de nodige onderdelen van 'mijn' Nederlandse/westerse 'civilisatie' waar ik me niet graag mee identificeer. Moeten we blij zijn met Big Brother als het beste recente exportproduct van Nederland? Of met de ***smugness*** die Buruma in zijn boek over de moord op Van Gogh als typisch Nederlands aanmerkt? Bestaat er trouwens wel iemand met een vaste 'civilisationele' identiteit?

Terrorisme?

Mijn derde aarzeling betreft het begrip ‘terrorisme’. Met Bernard Lewis ziet Ellian het islamitisch terrorisme als geweld dat erop gericht is een islamitische totalitaire staat te stichten. Zijns inziens maken we een strijd mee tussen de beschavingen, waarin een oude rivaal reageert op ‘onze’ joods-christelijke erfenis, op ‘ons’ seculiere heden en op de wereldwijde expansie van beide (in het licht van de recente Europese geschiedenis lees ík de frase ‘joods-christelijke erfenis’ overigens altijd met argwaan). Een welhaast apocalyptische strijd van het goede tegen het kwade waarvan de oorlog tegen het terrorisme onderdeel uitmaakt. Het islamitische terrorisme stelt hij op één lijn met eerdere totalitaire uitdagingen van het Westen, zoals het nazisme en het stalinisme. Ook hier spelen simplificaties en generaliseringen een grote rol. Is er inderdaad sprake van een grand design, een islamitische samenzwering tegen het Westen? Bestaat hét Westen wel, of is het juist - om met Habermas te spreken - gespleten?

Kunnen we alle recente gewelddaden wel op één lijn stellen en kwalificeren als terrorisme? Allereerst hebben we dan een plausibele definitie van terrorisme nodig. Ik vind die van Primoratz de beste: ‘het plegen van of het dreigen met grootschalig geweld tegen onschuldige mensen, met het doel anderen te intimideren opdat zij iets doen wat zij uit eigen initiatief niet zouden doen’. Deze definitie maakt het moreel verwerpelijke van terrorisme duidelijk (namelijk het aanvallen van onschuldigen), zij staat neutraal ten opzichte van wie de terroristische actor is (dat zijn immers zowel niet-statelijke als statelijke organisaties) en zij maakt onderscheid tussen het directe en het indirecte doelwit.

Vervolgens is het van belang de verschillende vormen van geweld te plaatsen in hun context. Zo waren de aanslagen van Al-Qaeda op 11 september ook bedoeld om de eis kracht bij te zetten dat de Amerikaanse troepen Saoedi-Arabië zouden verlaten. De meeste daders waren uit dat land afkomstig. De zelfmoordenaars in Londen van medio 2005 richtten zich expliciet ook tegen de aanwezigheid van Britse troepen in Irak. Het is op zijn minst opmerkelijk dat Ellian in zijn bespreking van islamitisch terrorisme geen melding maakt van de impact van deze, volgens velen onrechtvaardige en ongerechtvaardigde, oorlog op de groei van dat terrorisme. Een dergelijke situering doet niets af aan de ernst van het geweld, maar geeft wel aan dat de algemene these van een ***clash of civilisations*** niet vanzelfsprekend is. Wie dat wel beweert, dienst dat ook te bewijzen.

Tenslotte Mohammed B. Is het evident dat diens moord op Van Gogh moet worden gezien als een ‘terroristische aanslag’? Was Van Gogh inderdaad, zoals Ellian beweert, voor B. een inwisselbaar doelwit? Mij lijkt de verhouding van Mohammed

B. ten opzichte van zijn slachtoffer een andere te zijn dan die van de zelfmoordenaars in Londen ten opzichte van de hunne. De reizigers in Londen waren weliswaar het directe doel, maar het indirecte doel was een aangepast buitenlands beleid. Voor Mohammed B. daarentegen lijkt Van Gogh wel degelijk het echte doelwit. Daarom kan deze aanslag ook als een ‘gewone’ politieke moord gelezen worden. Ellian geeft onvoldoende redenen waarom we deze moord op één lijn moeten stellen met de aanslagen van Madrid en Londen, en niet, om maar iets te noemen, met de rellen in de voorsteden van Frankrijk van een jaar geleden. In beide gevallen gaat het ook om sociale exclusie en discriminatie.

Tolerantie als deugd

Tegenover een visie die uitgaat van incommensurabele beschavingen introduceerde ik in mijn lezing in Oman de deugd van de tolerantie. Tolerantie is de deugd die ons oproept iets te verdragen waar we moeite mee hebben, in de vorm van religieuze opvattingen en afwijkende levenswijzen. Deels zijn de redenen om dat te doen van pragmatische aard. Een samenleving is enkel mogelijk op basis van een zekere terughoudendheid ten aanzien van het doen en laten van anderen. Voorts is het moeilijk, zo niet onmogelijk, anderen te overtuigen van de onjuistheid van hun opvattingen en praktijken, zelfs als men zeker weet dat die anderen het bij het verkeerde eind hebben.

Maar er is ook een principië le reden voor de deugd van de tolerantie: fundamentele waarden kunnen alleen maar onderschreven worden vanuit het perspectief van degene die ze heeft. Niemand kan tot ‘de waarheid’ gedwongen worden. Daarom is een arrogant pleidooi voor de superioriteit van ‘de’ westerse waarden van de Verlichting ? en een kritiek op de achterlijkheid van de islam &agrave la Van Gogh ? niet alleen historisch dubieus en de facto onjuist, maar ook altijd aan dovemansoren gericht. Ten aanzien van de problemen omtrent sociale cohesie refereerde een commentator aan de beeldspraak van Isaiah Berlin: in de huidige complexe verhouding van Europa en islam moeten we niet egels zijn, maar vossen. Want ‘de vos weet vele dingen, terwijl de egel slechts één groot ding weet’. De huidige situatie vraagt met andere woorden om verschillende dingen op verschillende plaatsen. Aan egels zoals Ellian hebben we niet zoveel.

Thomas Mertens is hoogleraar rechtsfilosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Een uitgebreide versie met literatuurverwijzingen verscheen onlangs in Rechtsgeleerd Magazijn Themis.